

Підручник, на який так довго чекали

Порівняльне правознавство є тією сферою юридичного знання, без опанування здобутками якої важко уявити собі сучасного ерудованого і кваліфікованого юриста. Це пояснюється причинами насамперед практичного характеру. Світ стає дедалі тіснішим, інтегрованим; економічні, політичні, соціально-культурні та інші взаємозв'язки ширше і глибше пов'язують між собою суб'єктів різних рівнів — від людських індивідів до урядів і неурядових організацій. Відбуваються глобальні інтеграційні процеси; національні держави об'єднують свої зусилля в економічному, політичному, соціальному і культурному плані з метою найбільш раціонального вирішення численних проблем універсального значення та посилення власної конкурентноздатності в сучасному світі, який попри радикальні зміни останнього десяти-п'ятнадцятиріччя не став більш миролюбним і спокійним; навпаки, проблеми рівноважного співіснування різних країн і народів виявляють тенденцію до подальшого загострення. Реальний прогрес у цих взаємовідносинах можливий тільки на шляху узгодження відповідних правопорядків, для чого, безумовно, їх потрібно знати в достатньому обсязі.

Порівняльне правознавство (сфера знання, яка і дає уявлення про різні системи і типи правового регулювання в сучасному світі) відповідно є напрямком наукових досліджень, який останнім часом досить активно розвивається в рамках української юриспруденції. Побічно про це свідчить і включення відповідного нормативного курсу до навчальних програм юридичних вузів і факультетів. У зв'язку з останнім постає питання адекватного методичного забезпечення цього курсу і одночасно — організації дослідження методологічних та прикладних проблем порівняльного правознавства саме в Україні — не тільки тому, що дана сфера юридичного знання є мало розвинутою на національному ґрунті, а й тому, що вона має допомогти в адекватному розв'язанні питання самоідентифікації України з точки зору того, в якому історичному та типологічному руслі відбувається розвиток її власної правової системи.

У світлі згаданого поява підручника з порівняльного правознавства, підготовленого викладачами кафедри теорії держави і права

Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*, виглядає відрадним фактом, тим більше, що такого роду видань в Україні дуже мало, а потреба в них, як зазначалося, є відчутною.

Крім вчасної появи, рецензованій роботі притаманна низка очевидно позитивних моментів. Насамперед заслуговує на увагу змістова стрункість підручника і те прагнення до «економії тексту», з яким автори підійшли до його створення. З огляду на вимоги результативного навчального процесу і потреби студента при вивченні даного курсу підручник є доволі вдалим (маючи безпосереднє відношення до викладання порівняльного правознавства, дехто з рецензентів може засвідчити цілком позитивну попередню реакцію студентства на цю роботу). Справді, він не обтяжений надмірним складним теоретичним матеріалом, дискусійним за його природою; в основному в ньому подано відносно лаконічний описово-аналітичний матеріал по основних правових системах сучасності, в результаті чого робота сприймається не стільки як проблемне, скільки як науково-довідкове джерело. З точки зору ефективного викладення все згадане є корисним і цінним; щоправда, як підручник, за допомогою якого не тільки здобуваються, а й контролюються одержані знання, книга могла б бути супроводжена відповідним дидактичним матеріалом (контрольними питаннями, ключовою термінологією, тематикою самостійних проблемних завдань, можливим опорним варіантом робочої програми курсу тощо).

Друге, що потрібно відзначити, — це солідна джерельна основа роботи. По суті, як джерела та рекомендована література в підручнику використано майже все найбільш цікаве і цінне, що було останнім часом написано або перекладено з іноземних мов в Україні та Російській Федерації з цієї проблематики. Разом з тим можна було б дорікнути авторам за слабкі згадування про старовинні вітчизняні дослідження та переклади (кінця XIX — початку XX ст.), а також про сучасні оригінальні порівняльно-правові дослідження за кордоном.

На позитивну оцінку заслуговують стильові достоїнства підручника, що для даного жанру наукової літератури має особливе значення. Книга є доступною, простою за манерою викладення, логічною та послідовною, цікавою за змістом. Безумовно, це пояснюється не тільки якістю вихідних джерел, а й літературними здібностями

* Порівняльне правознавство: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов; За ред. В. Д. Ткаченка. — Харків: Право, 2003. — 274 с.

авторів і грамотною загальною редакцією роботи. В цьому плані рецензований підручник вигідно відрізняється від інших подібних видань такого плану; в сучасних умовах нерідко трапляються випадки, коли надмірно ускладнений стиль книги, анонсованої як «підручник» або «навчальний посібник», перетворює її на звичайну проблемну наукову монографію — явище, характерне не тільки для сфери правової компаративістики.

Ці та інші позитивні характеристики свідчать про те, що в розпорядженні українських студентів-юристів з'явилася корисна, цікава методична робота з навчального курсу, який для системи вищої юридичної освіти в Україні поки що не є традиційним; приємно й те, що вона опублікована цілком пристойним тиражем.

Слід, однак, зазначити, що рецензована робота характеризується і певною проблемністю, наявністю положень, які, на нашу думку, потребують подальшого аналізу і адекватного врахування в майбутніх виданнях (можливо, вилучення з тексту підручника як надто складних для усвідомлення студентами). Забігаючи наперед, скажемо, що ці положення викликані здебільшого не стільки суттєвими огріхами позиції авторів (хоча деякі концептуальні моменти мали б бути продумані більш глибоко; в підготовці тексту відчувається певний поспіх), скільки традиційно високою дискусійністю окремих питань, порушених та описаних в підручнику. Тут немає нічого дивного: порівняльне правознавство, як згадувалося вище, — відносно новий напрямок досліджень на теренах вітчизняної юриспруденції, в його рамках ще не сформовано усталених традицій. Українські науковці не можуть похвалитися достатньою кількістю порівняльно-правових робіт навіть у сфері конкретних галузей правового регулювання; спеціалізовані ж роботи з методологічних проблем порівняльного правознавства, як вже було згадано, взагалі обчислюються одиницями. Звідси й багато невизначеності в цьому предметі, причому невизначеності саме на рівні його методології. Це знайшло відображення і в рецензованій роботі.

Так, на нашу думку, авторам потрібно було більш чітко визначитися в одному з ключових питань — як розуміється порівняльне правознавство в даній роботі — метод, наука чи навчальна дисципліна. В підручнику стверджується, що це — складне утворення, яке поєднує в собі всі три згадані характеристики (с. 4–5). Але тут бажана мінімальна логічність: наука і навчальна дисципліна можуть бути об'єднані змістом одного поняття, але включення до нього ще одного значення (методу) викликає певні сумніви. Адже за загаль-

ним змістом підручник побудовано на сприйнятті порівняльного правознавства як специфічного напрямку наукових досліджень, який має предметом найбільш значні, масштабні варіанти організації правового регулювання в сучасному світі, що охоплюють, як правило, території декількох країн, мають трансдержавний характер. Якщо ж бачити одним із значень поняття «порівняльне правознавство» ще й дослідницький метод, то втрачають сенс фрагменти підручника, присвячені характеристиці предмета і методу порівняльного правознавства (див. с. 9 і наст.).

Можливо, дещо перебільшеним є висновок авторів про «ключове місце», яке належить порівняльному правознавству в сучасній навчальній програмі юридичної освіти (с. 22). Аргументи на користь такого висновку, наведені за текстом, безумовно, слушні, але ми більш схильні до думки про похідний, обслуговуючий характер цієї дисципліни. Юридичні вищі заклади освіти формують насамперед фахівців для потреб національної правової системи; вивчення ж порівняльного правознавства, зокрема в Україні, обмежується, як правило, невеликим за годинами тематично простим навчальним курсом.

Низка зауважень стосується авторського тлумачення основної в цій сфері знання категорії «правова система». Питання про її зміст, її загальне розуміння — особливо складне, адже йдеться про категорію виключної абстрактності і відповідно змістовної насиченості; крім того, на даний момент склалося декілька усталених алгоритмів її використання. Перший сформувався в рамках порівняльно-правових досліджень, і це можна логічно пояснити: коли досліджуються різні типи організації правового регулювання, категорія «правова система» виявляється доволі зручною для їх розмежування, автономного дослідження, поглибленого вивчення їх специфіки і структури. Другий алгоритм з'явився пізніше в рамках традиційних теоретико-правових досліджень. Він пов'язаний з формуванням в рамках методології сучасної науки системного підходу і утвердженням категорії «система» як методологічного інструменту дослідження структурно складних об'єктів. Відповідно в рамках загальноправової теорії склалася певна традиція використання категорії «правова система», яка не завжди узгоджується з традицією порівняльно-правовою. Конфлікт двох згаданих практик — це не тільки незручно. З послідовно наукової точки зору це не допустимо, оскільки одне поняття в ідеалі повинно мати одне чітке значення; тоді дослідницький процес з його застосуванням

буде відповідно коректним. Тому в сучасних дослідженнях як загальнотеоретичного, так і порівняльно-правового плану слід прагнути виходу на уніфіковане значення категорії «правова система».

Відносно ж того, як явище правової системи охарактеризоване і визначене в підручнику, можна вести обґрунтовані дискусії. Так, у ньому стверджується, що правова система є «частиною суспільної системи» (с. 29). На нашу думку, це не частина суспільної системи; це саме суспільство, конкретний соціум, розглянутий з точки зору того, як у ньому організується і здійснюється процес правового регулювання, інакше кажучи, його певний зріз. Адже практично всі члени суспільства так чи інакше є причетними до цього процесу, прямо або побічно впливають на правове життя; вилучати їх з системного бачення того, як здійснюється правове регулювання, уявляється нелогічним. Далі, на тій же сторінці стверджується, що як єдність «позитивного права та тісно пов'язаних і взаємодіючих з ним юридично значимих реалій — юридичної практики, правової ідеології тощо», правова система є частиною більш широкого поняття «правова дійсність». Якщо вважати правову дійсність фактом соціального життя, що протистоїть людині як об'єкт її пізнання, то саме правова система як ніщо інше уособлює в собі правову дійсність, якщо не вичерпує її повністю: адже поняття правової системи за логікою речей повинно передбачити все, що в суспільстві має відношення до процесу правового регулювання. На цій же сторінці автори стверджують, що «правова система існує в суспільстві з більш-менш розвинутою державною організацією». Таке твердження видається надто категоричним; досить згадати, що така специфічна дисципліна, як юридична антропология, побудована значною мірою на визнанні існування і детальному дослідженні правових систем народів, суспільний устрій яких не пов'язаний з державними формами. Далі, на цій же сторінці зазначається, що правова система «має територіальний характер». Але ті ж антропологічні, а також історичні, соціологічні та інші дослідження засвідчують існування правових систем на рівні не тільки територій, а й окремих спільнот (етносів, культурно-релігійних груп тощо). Подібним чином можуть бути критично проаналізовані й деякі інші риси правових систем, згадані в підручнику.

В роботі слушно підкреслюється, що для загальної характеристики явища правової системи однією з ключових є, зокрема, категорія «праворозуміння» (с. 31), а точніше, те, як сприймається і

тлумачиться основна категорія правознавства взагалі — категорія «право». На наш погляд, у підручнику остання розуміється переважно в формально-догматичному значенні (як корпус норм, установлених державою-сувереном). З нашої точки зору це неточно в тому розумінні, що норми — далеко не єдиний елемент, необхідний для того, щоб здійснилася функція регулювання. Значення основної, первинної категорії правознавства не може бути до такої міри звуженим, збідненим. І саме тому, що «право» є генеральною, основоположною, висхідною категорією (інші — «правова дійсність», «правове регулювання», «правова система», «правовий стосунок» тощо — похідні); тому, що значення категорії «право» має відтворювати відповідне явище об'єктивної дійсності, ми не вбачаємо логічних підстав вважати право лише окремим структурним елементом правової системи (саме така точка зору, доволі поширена в Україні, проводиться в підручнику — с. 30).

Зрештою, щодо визначення категорії «правова система». В підручнику вона розуміється (у вузькому значенні) як «право певної держави і пов'язані з ним правові явища» (с. 31). Визначення логічне, але надто лаконічне; воно потребує більш розвинутої версії для того, щоб виявилася відображеною специфіка системності. Тому ми б пропонували розуміти під правовою системою цілісний комплекс взаємопов'язаних та узгоджених елементів, послідовна взаємодія яких забезпечує впорядкування життя соціуму на засадах права, причому ці засади передбачають насамперед забезпечення чіткого визначення, реалізації і захисту суб'єктивних прав. У рамках цього комплексу норми посідають конкретне місце; вони виступають як важливий, необхідний, але далеко не єдиний технологічний елемент процесу правового регулювання. В цілому ж послідовний логічний аналіз дозволяє дійти висновку про змістовну подібність понять «право», «правова система», «механізм правового регулювання»¹.

Певні сумніви викликає однозначне сприйняття авторами позиції, за якою порівняльне правознавство як навчальна дисципліна має бути поділена на дві частини — загальну і особливу; при цьому до загальної пропонується віднести теми щодо історії розвитку, природи, методології порівняльного правознавства, проблем класифікації правових систем тощо; до особливої — порівняльне публічне, приватне та процесуальне право (с. 12–13). Не кажучи

¹ Подібні висновки інколи висловлюються в навчальній юридичній літературі (див., напр.: Теорія государства и права / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова. — М., 2004).

про сумнівність деяких використаних тут понять («порівняльна методологія», «порівняльна правова культура», «порівняння підходів правових систем до реалізації ідеї правової держави» та ін.), є підстави не погодитися з самим підходом до такого структурування навчальної дисципліни. Остання не є тотожною галузі правового регулювання, в основі котрої лежить великий кодифікований закон, одна частина якого пояснює основні поняття та принципи регулювання, а інша показує порядок і випадки їх конкретного використання. В рамках наукової і навчальної дисципліни загальноабстрактне невід'ємне від конкретно-предметного. Додамо до цього, що, оголосивши подібну структуру порівняльного правознавства як навчальної дисципліни, автори незначною мірою реалізували її у власній роботі, основний обсяг якої присвячено характеристиці основних типів сучасних правових систем.

Дещо нерівномірною є увага, приділена в підручнику окремим різновидам правових систем. Так, з нашої точки зору, на більш істотну увагу заслуговують правові системи, які в підручнику названо «традиційними». Зазвичай вважається, що вони є історично менш розвинутими і відповідно недосконалими, «примітивними». Навряд чи це так; вони просто засвідчують наявність інших типів людської культури і, можливо, забезпечують цілком довершене для конкретних обставин соціально-нормативне регулювання. Ми не дуже впевнені в тому, що правові системи Далекого Сходу можна однозначно відносити до типу традиційних систем. Це потребує додаткових обґрунтувань (тим більше, що низка країн Далекого Сходу є зараз країнами динамічного розвитку, і їх правові системи дуже неоднозначні).

Надто лаконічно викладені питання, присвячені визначенню місця правової системи України серед правових систем минулого і сучасності. Цим питанням присвячено лише декілька сторінок (с. 42–46). Зважаючи на їх складність та неоднозначне трактування у пострадянському, в тому числі вітчизняному, правознавстві, їм, на нашу думку, слід було б приділити більше уваги.

Такого роду зауваження можна продовжувати й далі. Але ми не хотіли б, щоб у реального чи потенціального читача склалося враження, що підручник складається з недоліків та спірних положень. Зовсім ні; очевидно, що сформульовані зауваження не мають принципового, системного характеру, не ставлять під сумнів основні положення і методичні підходи авторів підручника до їх розробки. Ці підходи здебільшого мають під собою надійне підґрунтя у ви-

гляді усталених, визнаних практично повсюдно в світі наукових позицій і відповідно — істотний потенціал для подальшого позитивного розвитку. Разом з тим ми сподіваємося, що висловлені критичні міркування стануть авторам у нагоді: вони спровокують дискусію, в результаті якої з'являться більш досконалі, більш мотивовані і переконливі позиції, висновки і аргументи.

*М. Козюбра, член-кореспондент АПрН України,
Є. Бурлай, О. Лисенко*

Міжнародне право: повернення до першоджерел

У сучасній науці міжнародного права питання його походження і становлення у стародавній період являють собою найменш досліджені аспекти. Водночас саме теоретичне осмислення питання походження і становлення системи міжнародного права дозволяє скласти всебічне уявлення про сутність та регулятивні властивості цього права.

На жаль, з цього питання було видано занадто мало праць, а теоретичними питаннями походження й історичного розвитку міжнародного права займалися лише поодинокі представники цієї науки. Проте в їхніх працях так і не було представлено інтегральної картини походження і становлення міжнародного права та поглядів на нього. У зв'язку із цим видається справедливим висновок автора представленої на суд наукової громадськості монографії^{*} про те, що історія міжнародного права, особливо його стародавній період, «ще й дотепер залишається невивченою належним чином, не розробленою як наукова галузь і містить безліч проблем теоретичного і методологічного характеру» (с. 215).

У той же час з'ясування передумов, причин та середовища походження міжнародного права часто вимагає вивчення не тільки суто правових, а й загальноісторичних, релігійних та інших стародавніх джерел, що мають опосередковане значення саме для правової галузі. Тому до сьогодні науковим дослідженням цієї проблематики займалися переважно фахівці історії, антропології, історії філософії, історії правових вчень, а не власне юристи-міжнародни-

^{*} *Буткевич О. В.* Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права. — К.: Україна, 2003. — 800 с.